

Brajmla Ruxxana u Għasfur Kaħlani: Il-Meditranjetà f'Mappa tal-Mediterran ta' Antoine Cassar

Dorianne Bonello

Antoine Cassar jirreferi għall-Mediterran bħala “*the comfort of a womb, a fertile basin, the cradle of civilisation*” (Cassar, ‘mhuxfisimna’), ideat li jieħdu sura simbolika fil-poežija ‘Mappa tal-Mediterran’. Kif jixhed il-vers “Il-Baħar tan-Nofs, skont imnejn tħares” (Mappa 4), il-bidu ta’ dan ix-xogħol jitlaq mill-immaġinazzjoni tal-kittieb li ma jirristrinġix ruħu għall-mod konvenzjonali ta’ kif inhi mpinġi l-mappa, u minflok jaraha minn perspettivi differenti. Hu u jdawwar il-mappa biex jaraha minn angoli differenti, Cassar jemmaġina l-forma ta’ dan ir-reġjun bħala fetu, dgħajsa, katavru, u għasfur, xbihat f’perspettivi differenti u xi drabi kuntrastanti, miġbura f’baħar wieħed (Cassar, ‘mhuxfisimna’). F’dan l-istudju se niffoka fuq xi aspetti li jintisgu flimkien biex isawru din il-poežija, fosthom il-ħnejjex, il-pjanti, l-animali, in-nies u dak li jgħaqqa qadhom, il-miti, u r-religjoni.

1. Baħar Żejtni

Qabelxejn, l-attività fil-Mediterran hija evidenti mill-elementi tax-xemx, il-baħar, ir-ramel, il-bajjet u bosta gżejjer żgħar li jagħmlu l-baħar żona kkulurita; Matvejevi ġejid li dawn il-karatteristiċi ma jonqsux mil-letteratura Meditarranja (Matvejevi 12). F’“Mappa tal-Mediterran”, Cassar jagħti importanza

lill-aspett viživ u jissuġġerixxi diversi xejriet animati jew imlewna li jgħammru fil-Mediterran bħall-“brajmla ruxxana” (1), “l-iljufant pigmew” (2), “it-tonn tax-xewka kahla” (3), u “ż-żiemel tal-ħajja” (5). Dawn il-kuluri jkomplu jsaħħu l-idea tal-Mediterran bħala bennienha tal-ħajja. Minbarra l-aspett kromatiku ta’ dawn il-ħlejjaq, il-ħajja fil-Mediterran tidher fil-ħajjar innifsu permezz tal-metaphora estiża tal-fetu. Bl-immaġinazzjoni u t-teknika tiegħu, Cassar jumanizza l-Mediterran filwaqt li jevoka numru ta’ karakteristici tal-istess baħar. Skont Azzopardi, din “l-immaġni tal-ħajjar” bħala parti mill-pajsa ġġid Malti u r-realtà Mediterranja, ma tistax tonqos “mill-moħħ ta’xi ħadd li hu konxjament Malti” (Azzopardi 53). Fil-każ ta’ Cassar u kittieba oħra, ngħidu aħna, Adrian Grima u Norbert Bugeja, jidher li hemm kuxjenza tar-realtà Mediterranja, iżda xi ngħidu għall-kittieba ta’ qabel is-snini sebgħin meta l-Mediterranjet kważi kważi ma tissemma qatt? Dawn allura ma jissejħux Maltin? Dan id-diskors, iżda, jeħtieg diskussjoni separata.

Minbarra l-annimali li jmissu mal-ħajjar, il-karattru tal-Mediterran jinvolvi diversi ħnejjex li wħud minnhom jissemmew fil-poezija ta’ Cassar. Minkejja li mhumiex għalkollox Mediterranji, dawn il-ħnejjex sabu posthom u kisbu l-importanza tagħhom f’dan ir-reğjun. Id-dielja, iż-żeppu u l-qamħ huma fost il-veġetazzjoni li għal Fernand Braudel jikkontribwixxu għall-ħajja bbilancċjata tal-Mediterran (Scerri 19). Cassar jagħti valur lill-pjanta taż-żeppu tant li tibda tissemma mill-bidu u tibqa’ tidwi sal-aħħar, filwaqt li l-“għasfur kaħlani” (Mappa 16) rappreżentazzjoni oħra tal-Mediterran, jispiċċa “bit-togħma rqiqi taż-żeppu/toqtor ġol-ħawsla”(16). Fost il-pjanti li jisemmi, Cassar jirreferi wkoll għall-“qamħ tal-ħobż” u l-“qamħ tal-għalf”(6), pjanta li d-domanda għaliha hija kbira minħabba l-ħtieġa tagħha fil-ħajjet tan-nies u l-annimali fil-Mediterran. Il-bżonn tal-ħobż fil-kultura Mediterranja jitkellem fuqu Matvejević, li jirreferi għall-Mediterran bħala “t-triq tal-ħobż”, propru għax il-ħobż kellu l-bidu tiegħu f’dan ir-reğjun (Scerri 19). Skontu, it-tradizzjoni tal-ħobż hija komuni l-iktar fil-gżejjer tal-Mediterran, u għalhekk tista’ titqies bħala l-mod ewlieni ta’ kif dawn is-soċjetajiet Mediterranji jaqdu wieħed mill-bżonnijiet bażiċi tagħhom.

Antoine Cassar jiddeskrivi kifil-pjanta tal-qamħ flimkien mal-“kittien u xgħir” fost oħrajn, sabu l-ġheruq tagħhom bis-saħħha tan-“nanna ħafja, b'ċulqana kaħla” li ħawlet fl-art għammiebla (Mappa 6). Din ix-xbieha femminilli hija n-“nissiela” ta’ dawn il-pjanti li għandhom valur għall-ġħajxien tal-bniedem

(7). Fin-nanniet u l-għelieqi, flimkien mat-tempji, ix-xtut u x-xemx f' Malta, Ebejer jara l-“*Female Mediterranja*” u jgħid li dawn il-karatteristiċi huma ta’ ġens femminili minħabba “*the special Mediterranean grace in the walk of many of our women*” (Ebejer 38). Il-poeta donnu jrid joħloq analogija bejn in-nanna biż-żieragħ f’idejha u l-Mediterran li fih innifsu huwa fetu. “Iż-żieragħ tal-manna” li tiżra n-nanna huma tal-Mesopotamja (Mappa 6), reġjun li llum il-ġurnata huwa magħruf bħala l-Iraq u li huwa mgħammar b’żewġ xmajjar, it-Tigris u l-Ewfrate. L-isem Mesopotamja ġej mill-Grieg u jfisser “l-art bejn ix-xmajjar,” bl-implikazzjoni ta’art fertili (Oakes 4). In-nanna li għandha rabta mal-qedem qiegħda tnissel il-ġnus, u għax hija marbuta mal-qedem, il-ġnus li twieldu lin-“nanna nissiela nsewha” (Mappa 7). B’dawn ix-xbihat, Cassar jeleva l-idea li minkejja li l-ġnus tal-lum għandhom l-għeruq tagħhom fil-passat, ma jafu xejn dwar in-nisel tagħhom.

2. Baħar Rasu lebsa

Il-Mediterran, li fl-ewwel nofs tal-poezija tispikka fih il-ħajja, jidher li hu kkaratterizzat ukoll minn elementi ta’konfużjoni u periklu li saħansitra jwasslu għall-mewt. F’poezija oħra minn tiegħu li ġgib l-isem ta’Atlas, Cassar jirreferi għall-Mediterran u jgħid li l-ghajnejn moħbija ta’ Malta, li tinsab taħni l-art, “minn xibka għal xibka tgħum/forsi ssib ftit tal-wisa.” Bħalma l-ghajnejn tinqabu fix-xibka, hekk ukoll, f’“Mappa tal-Mediterran”, id-“dghajsa b’kabina mgħaffgħa” kapaċi tisfa vittma tal-inċidenti li jseħħu fil-baħar (10). Għaldaqstant, il-Mediterran huwa rrappreżentat bħala baħar li fi l-attivitā u l-ħajja jiltaqgħu max-xewqat ta’ ħajnejet “maqbudin fil-kurrenti” (14), xewqat li mhux bilfors isiru reallta u għalhekkil-baħar isir ukoll baċin mortwarju. Meta Cassar jirreferi għad-dgħajsa fuq il-baħar li waslet qrib l-art, idaħħal l-idjoma mill-mitologija Griega “bejn Xilla u Karibdi” (11), li biha jimplika żewġ affarijiet: li d-dghajsa tinsab bejn Sqallija u l-Italja, u li qiegħda fil-periklu. Fil-mit Grieg, Xilla u Karibdi huma żewġ mostri tal-baħar, żewġ forzi ħażiena, li fil-poezija qed iduru mal-“merċa ġidida,” l-immigrant li qed jippruvaw jilħqu l-art permezz ta’dgħajsa mqabbla ma’ “landa sardin” (10-11). Cassar juri li ħlejjaq oħra wkoll jisfġu vittma fil-Mediterran bħalma jiġi lill-“għasfur kaħlani” li jinqabu fix-xbiek tas-sajjieda

u jispiċċa jissielet bit-tama li jinhall mill-għoqda (16). Fuq livell metaforiku, il-Mediterran qiegħed imut għax kull darba li tintilef ħajja ta' bniedem jew annimal f'dan il-baħar, ikun qed jitħel biċċa minnu.

3. Il-Vjaġġ taż-Żmien

Sakemm jasal biex isemmi l-“katavru mixrub” (15), Cassar jirrakkonta f’versi t-tiġrib fil-Mediterran minn żmien ir-Ram, iż-żmien qasir ta’ transizzjoni bejn iż-żmien Neolitiku u żmien il-Bronz. Il-ħila ta’ Cassar li juri t-tul taż-żmien bħal donnu jingabar fi ftit versi tispikka b’mod partikulari meta jsemmi l-vjaġġi tal-merċa. Il-poeta jippreżenta r-riħ jonfoħ it-tjubija fil-qlugħ maħdum b’perfezzjoni hu u jagħmel il-vjaġġi tiegħu fil-Lvant tal-Mediterran, minn Kreta għall-Egħiġi, fejn hemm ħatt il-merċa “biż-żejt,/biż-żagħfran, biż-żingu” (8). Il-vjaġġi li jsiru fuq ix-xambekk donnhom għaddejjin minn vjaġġi ta’ żmien. Infatti fil-vjaġġ lura lejn Kreta “tħażżeż xefaq ġdid tal-bronż” fejn imbagħad seħħi l-iż-żbroff katastrofiku tal-vulkan Thera, li kisser il-belt u l-palazz ta’ Knossos (8). Bl-anafra u l-polisindeto tal-kongunzjoni u jorbot flimkien is-snini ta’ tliet millennji u nofs bħalma s-sajjieda “ħolqa ħolqaj jimmaljaw ix-xbiek” (9). It-tqarrib ta’ dawn is-snini jidħol f’kuntrast mat-twessiġi fl-esperjenza tal-merċa ġidida, tal-immigrant, taż-“żagħżugh wiċċu ‘l-isfel, itiegħem żaqq il-baħar” li jispiċċa fejn jonfoħ ir-riħ isfel (12).

4. Ankrati fil-Mitoloġija

Tul il-poezija, il-mitoloġija Griega tintrabat mal-bniedem u ma’ grajjet kurrenti. Il-mod sottili ta’kif il-poeta jقارreb iż-żewġ epoki, jiġifieri ż-żminijiet Klassiči maž-żminijiet tal-lum, isostni l-idea li dawn il-forzi tal-qedem jaħkmu lill-bniedem tant li jerġa’ jmur lura għall-punt tat-tluq (Ellul 120). Gruen jinnota l-identità kollettiva stabbilita bir-relazzjoni bejn il-passat mitoloġiku u s-soċjetajiet tal-lum; relazzjoni bejn karattru jew avvenimenti mitoloġiku, u persuna jew komunità fil-preżent. B’dan il-mod, is-soċjetà tixrob identità minn mudell mitoloġiku, sabiex tifforma identità li sa’ certu punt hija identika

għall-passat. Madankollu, ikompli Gruen, ir-relazzjoni bejn is-soċjetajiet tal-lum u l-passat mitoloġiku mhix statika u dipendenti fuq it-tradizzjoni mitoloġika. Minn ġenerazzjoni għal oħra, il-komunitajiet Griegi biddlu l-karattru u l-identità tagħhom b'mod drammatiku, u għalhekk inħolqu veržjonijiet ġodda tal-identifikazzjoni mitoloġika, kemm jekk intgħażlu mudelli mitoloġiči ġodda, kif ukoll jekk ġew ivvintati veržjonijiet ġodda tal-miti tradizzjonal (Gruen 48-49). Dan il-proċess juri l-preżent attwali u l-passat mitoloġiku jinteraqixxu ma' xulxin f'dimensjonijiet reċiproki, hekk kif jagħmel Cassar, fejn f'poezija waħda jżewwej iż-żewġ epoki biex waqt li jidhru d-differenzi, jew aħjar l-iżviluppi fis-soċjetajiet, itella' fil-wiċċ l-origini tal-istess soċjetajiet li jesponu numru ta' similaritajiet ukoll, ngħidu aħna l-“imluħ tal-qedem,” il-melħ li kien u għadu bżonjuż (Mappa 15). Fil-fehma ta' Friggieri, il-Mediterranjetà fil-letteratura Maltija hi “kuxjenza tal-qedem imbiegħed, tal-imghoddib bħallikieku kategorija mentali, mudell psikoloġiku, li ħareġ mill-qafas ta’epoka partikolari” (Friggieri 97). Dan il-ħsieb huwa rifless fil-poezija ta’ Cassar permezz tal-intertestwalitā ma’ personaġġi mill-mitoloġija Griega bħalma huma Pelops u Minos, u bihom juri l-qedem ta’ bosta kulturi fil-Mediterran bħal dawk ta’ Anatolja u Kartagħni.

5. Diwi mill-Bibbja u Il-ħenna Griegi

Il-qedem imbiegħed huwa rifless f”Mappa tal-Mediterran” mhux biss bl-intertestwalitā mal-mitoloġija Griega iżda anke b’inferenzi mill-Bibbja li jikkonfermaw in-nozzjoni ta’ Friggieri li l-Mediterranjetà fil-letteratura Maltija fiha “sens qawwi ta’ reliġożitā” li kapaċi jiddetermina deċiżjoni fi kwalunkwe sitwazzjoni (Friggieri 96). Filwaqt li Cassar jeleva l-karatteristika tal-melħ fil-Mediterran, jinfilsa wkoll id-diwi ta’ diskors Bibliku u jqarrbu lejn mit Grieg. B’din l-intertestwalitā, il-poeta juri lill-bniedem jitwaħħad ma’element naturali filwaqt li jħaddem dan l-element fuq livell litterali u livell metaforiku.

Fl-Evanġelu ta’San Mattew, Gesù jgħid lid-dixxipli tiegħu “intom il-melħ tal-art” (Matt 5:13) bl-implikazzjoni li “n-Nisrani għandu jkun bħal melħ li jħares mit-taħsir,” mid-dnub (Saydon 32). Dun Joseph Rapa jispjega li minkejja li “d-dinja tilfet mit-togħma tagħha minħabba d-dnub ... Alla jrid isalva d-dinja; irid isalva lil kull bniedem” (Rapa). Is-setgħa li għandu Alla, li

jagħti t-tama lill-bniedem billi jroxx “il-melħ tal-imħabba” hija impossibbli għall-“ginni” li ssir referenza għalih fil-poezija (Mappa 13-14). Dan minħabba li l-ġinn huwa ppreżentat b’mod differenti minn kif inhu magħruf; filwaqt li s-soltu jidher bi tbissima u b’kontroll fuq is-setgħat tiegħi, fil-poezija huwa “dghajnejf, batut, magħlub wisq,” u ma jista’ jagħmel xejn biex jaqta’ x-xewqat (14).

Fl-istess ftit versi l-poeta jindirizza lir-riħ, element naturali ieħor, biex jonfoħ “fuq il-baħar rasu iebsa,” baħar li fi ħiġi il-ġinn jinsab maħkum minn Pelops, ir-re ta’ Pisa li rebaħ din il-belt billi qatel lir-Re Oenamaus, ir-re li kien jaħkem lill-istess belt. Fil-mitoloġija Griega jingħad li meta Pelops kien żgħir, missieru qatlu biex joffriji lill-allat iżda dawn indunaw bl-att kriminali, u reġgħu qajmu lil Pelops mill-mewt (Parada u Förlag). Il-poeta jevoka dan il-mit Grieg meta jipin ġi l-ġinn “bis-swaba’ta’Pelops m’għonqu” ujikkummenta li “jedd m’għandux/biex jerġa’ jqajjem il-mejtin” (Mappa 14).

B’dan kollu, Cassar iqarreb diskors Bibliku u mit Grieg lejn xulxin, u jlaqqagħhom fid-dgħufija tal-ġinn li la jista’ jqajjem il-mejtin u lanqas irox x-it-tama fuq in-nies tad-dinja għax muwiex Alla jew wieħed mill-allat Griegi.

6. Raxxa Melħ

L-effettività fir-referenza għall-melħ taħdem fuq il-livell letterali b’mod partikulari minħabba li l-livell għoli tal-melħ jagħti seħmu fil-karatterizzazzjoni tal-Mediterran. Azzopardi jinnota li f’“Passaport”, Cassar jirreferi għal toghmiet differenti, b’mod predominant iġħad-togħma tal-melħ (Azzopardi 53). F’“Mappa tal-Mediterran”, il-poeta jerġa’ jtella’ fil-wiċċ il-melħ ippersonifikat (“l-ewwel ħalla/grifet il-blatt/b'difrejha melħin”) li mill-Ocean Atlantiku xaqqaq il-ġebel u infiltrata fil-Mediterran sabiex “minn Ģibilterra/sa Gaża I-għadajjar/qodma tal-melħ/laqgħu bi tfexfixa s-salmura” (Mappa 1-2). Il-melħ, bħala element fil-baħar li ġiadda ż-żmien minn fuqu, jerġa’ jissemma lejn l-aħħar tal-poezija meta l-katavru żagħżugħ li spicċa “mxaxħxaħ” fil-baħar, jidher “itiegħem l-imluħ tal-qedem” (15). Infatti, l-essenzjalità tal-melħ tinħass mill-ewwel abitanti li sabu posthom fejn ix-xmajar ta’Piave, Po, Adige, u xmajar oħra fit-Tramuntana tal-Italja li kienu jgħixu, kif iqabbilhom Cassiodorus, “like water birds, now on

sea, now on land"(ikkwotata minn Abulafia 253). Il-ġid tagħhom kien jikkonsisti f'hut u melħ, u l-melħ kien prezjuż għalihom iktar mid-deheb:"everyone needs salt but there must be people who feel no need for gold" (Abulafia 253).

Flimkien mas-sens ta'inevitabbiltà tal-melħ għall-bniedem Mediterraneanu, Cassar idaħħal dan l-element kimiku f'mumenti skomdi u traġiči, meta bl-allużjoni għall-ċgrajja ta' Aladdin jirreferi għall-ċinn li, kif digħi għid, did-darba ma jistax imqar "iroxx/il-melħ tal-imħabba/fi qlub il-ħajjin" (Mappa 14). Minflok, il-melħ jattakkahom tant li l-immigrantji jibdew jitqiesu bħala "erba' mitt par xufftejn/imnixxa fir-raxx/li jaqta' u ma jaqtax" (10). Bħal donnu l-melħ u l-vitalità tiegħu ma jistgħu jagħmlu xejn biex islavaw lill-immigrantji; f'dan is-sens il-melħ jitlef il-qawwa tiegħu li jżomm lill-immigrantji f'wiċċ il-baħar u minflok jibda juri l-kapaċitajiet negattivi tiegħu.

7. Fruntieri fl-Ilma

Waqt li juri r-realrajiet kuntrastanti li ježistu fl-istess baħar, Cassar imur kontra l-idea ta'Latouche li l-Mediterran huwa baħar mizgħud bil-fruntieri (Scerri 51). Il-poežija 'Passaport' ukoll tippreżenta l-ideologija li "*the fear of barriers and frontiers has long been overcome*" u għalhekk il-passaport hu stampat f'għamlia ta' "anti-passaport," validu għall-popli kollha. Cassar jikkonferma dan metajgħid li l-passaport huwa "dikjarazzjoni ta' čittadinanza universali" (ikkwotata minn Azzopardi 78). F'Mappa tal-Mediterran' din l-universalità tal-passaport hija evokata bil-metafora estiża tar-riħ li turi t-tnejzigħi tal-fruntieri bejn il-pajjiżi Mediterraneani. Cassar jirreferi għal naħħat differenti fil-Mediterran skont ir-riħ li normalment jonfo fuqhom, ngħidua ħna meta jsemmir r-riħ isfel, jagħti x'jifhem li qed jitkellem dwar pajjiżi li jinsabu fil-Punent tal-Mediterran, filwaqt li meta jirreferi għar-riħ fuq, jissu għixerxi l-pajjiżi tal-Lvant. Minkejja d-distinzjoni fit-tipi tar-riħ, il-metafora li juža u l-element li jekk huma waħda: ir-riħ.

Lejn il-bidu tal-poežija, il-poeta jirreferi għall-Mediterran b'ħames ismijiet b'lingwi differenti għal dan il-baħar, "ismijiet fuq ismijiet imlaħalha/u maħsula" bl-istess ilma (Mappa 3). Għaldaqstant, il-lingwi użati f'pajjiżi differenti jidher bħala l-element li qed ineżzgħu l-fruntieri li hemm jew li huma mistħajja. Il-lingwi li juža Cassar biex jirreferi għall-Mediterran jirriflettu l-ħsieb ta'Danticat li

"Words have no borders. Every experience deserves a hearing" (Danticat 4-5). Fil-fatt f'Mappa tal-Mediterran' Cassar jinseḡ numru ta' esperjenzi, bħal tan- "nanna nissiela" (7) tat- "tfajla t'Itaka" (12), u taż-żagħżugħ, li lkoll ġejjin minn bnadi differenti u li probabbli lkoll għandhom ilsna differenti. Filwaqt li Cassar jinseḡ dawn l-esperjenzi flimkien, jirrifletti l-idea ta' Rushdie, li *"our lives, our stories, flowed into one another's, were no longer our own, individual, discrete"* (ikkwotata minn Mendes 97). L-istejjer u l-esperjenzi tan-nies u l-annimali jitlaqqgħu flimkien, u simultanjament jitlaqqgħu l-kulturi tagħhom. Bl-interazzjoni ta' bejniethom jinfluwenzaw lil xulxin tant li tibda tinhass identità kollettiva fis-sens wiesa' tagħha. Skont Friggieri "ċelluli u territorji" fil-Mediterran jaqsmu bejniethom wirt wieħed u identità kollettiva (Friggieri 97). Minkejja dan, il-ħsieb ta' Cassar jitbiegħed minn ta' Friggieri, meta wieħed jitfa' ħarstu fuq il-punt tat-tluq li jwassalhom għall-idea ta' identità kollettiva; filwaqt li Friggieri jitlaq minn Malta u jaraha fil-kuntest tal-Mediterran, Cassar jitlaq mill-bosta artijiet Meditteranji u jara lil Malta bħala waħda minn dawn l-artijiet.

Kif jidher, ix-xogħlijiet ta'Cassar ħafna drabi jiċċentralizzaw il-Mediterran, il-baħar, u saħansitra l-idea ta' dinja bħala kontinent wieħed. F'intervista li għamel Azzopardi, Cassar jikkummenta li l-esperjenza ta' tħalli, "il-qbiż minn pajiż għal ieħor qisna ballun tal-ping pong," ħalliet impatt fuq il-kitba tiegħu. Jgħid li biċċa xogħol bħal 'Passaport' ma kinitx teżisti li kieku ma sifinx għax "l-oriġini tagħha tinsab fl-ivvjaġġar" (Cassar, 'L-intervista'). Immanuel Mifsud jiddeskrivi lil Cassar bħala "poeta b'żewġ čittadinanzi: Maltija u planetarja" (ikkwotata minn Cassar, *antoincassar*). Dawn iż-żewġ čittadinanzi u l-vjaġġi li għamel il-poeta ma jħalluhx jitlaq minn art waħda u għalhekk l-identità kollettiva li jara hija ġabtra ta' multipliċità ta' kulturi li għex jew mess magħħom. Il-kulturi li daq Cassar jinteraqixxu f'esperjenza kumplessa waħda u l-istess jagħmlu l-kulturi tal-pajjiżi tal-Mediterran fix-xogħlijiet tiegħu.

Nota: Nirringrazzja lil Adrian Grima u lil Leanne Ellul tal-pariri u s-suġġerimenti tagħhom.

II-Biblijografija

- Abulafia, David. *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean*. Oxford: Oxford UP, 2011. Stampat.
- Azzopardi, Keith. "Il-Kontrapassaport ta' Antoine Cassar." U ta' Malta: Teżi tal-B.A, 2012. Stampata.
- Cassar, Antoine. www.odyssey.pm/. 8 ta' Mejju 2010. Sit. 11 ta' Jannar 2015.
—. <https://antoinecassar.wordpress.com>. 2011. Blogg. 11 ta' Jannar 2015.
- Cassar, Antoine. "L-intervista:""Il-Kontrapassaport ta' Antoine Cassar." Keith Azzopardi. 29 ta' April 2012. Stampata.
- . *Mappa tal-Mediterran*. Malta: Għaqda tal-Malti – Università, 2013. Stampat.
- . mhuxfisimna.wordpress.com. 12 ta' Lulju 2013. Blogg. 2 ta' Mejju 2014.
- Danticat, Edwidge. "In the Snow." *Words Have No Borders: Student Voices on Immigration, Language and Culture*. California: National Writing Project, 2009. 4-5. Stampat.
- Ebejer, Francis. *The Bilingual Writer as Janus*. Malta: Foundation for International Studies, 1989. Stampat.
- Ellul, Leanne. "Riflessjonijiet dwar il-Mediterran: Harsa mill-Qrib lejn Żewġ Xogħliljet Letterarji." *Leħen il-Malti*. Edizzjoni 32. Malta: Għaqda tal-Malti – Università, 2013. 116-122. Stampat.
- Friggieri, Oliver. *Il-Kuxjenza Nazzjonali Maltija*. Malta: P.E.G, 1995. Stampat.
- Gruen, Erich S. *Cultural Identity in the Ancient Mediterranean*. California: Getty, 2011. Stampat.
- Mark, Joshua J. www.ancient.eu/knossos/. 15 ta' Ottubru 2010. Sit. 10 ta' Jannar 2015.
- Matvejević, Predrag. *Mediterranean Mediteranski Brevijar*. California: U of California P, 1999. Stampat.
- Mendes, Ana Christina. "Artworks, unlike Terrorists, Change Nothing: Salman Rushdie and September 11." Cilano, Cara. *From Solidarity to Schisms: 9/11 and After in Fiction and Film from Outside the US*. Boston: Rodopi, 2009. 93-114. Stampat.
- Oakes, Lorna. *Passport to the Past Mesopotamia*. New York: Rosen, 2009. Stampat.
- Parada, Carlos and Förlag, Maicar. www.maicar.com/GML/Pelops1.html. 1997. Sit. 11 ta' Jannar 2015.
- Rapa, Joseph. <http://xewkijaparish.org/>. 6 ta' Frar 2014. Sit. 11 ta' Jannar 2015.
- Saydon, Pietru Pawl. *It-Testament il-Ġdid*. Malta: Veritas P, 1992. Stampat.
- Scerri, Dorothy. "Il-Mediterran fir-Rumanz u n-Novella Maltija: Il-każż ta' Alfred Sant." U ta' Malta: Teżi tal-M.A., 2011. Stampata.